

**ПРИЧИНИ ТА НАСЛІДКИ ВИМУШЕНОГО ОБ’ЄДНАННЯ
УКРАЇНСЬКОЇ ГАЛИЦЬКОЇ АРМІЇ З ДОБРОВОЛЬЧОЮ АРМІЄЮ
УРЯДУ А. ДЕНІКІНА (ЛИСТОПАД – ГРУДЕНЬ 1919 р.)**

© Томюк І.М., 2008

Простежено на основі історичних джерел причини тимчасового переходу Української Галицької Армії на бік Добровольчої армії Збройних сил Півдня Росії восени 1919 р.

Traced, on the basis of history sources, reason of temporal transition of Ukrainian Galitskoy Army on the side of the Voluntary army of Military powers of South of Russia in autumn in 1919

Після переходу за р. Збруч у другій половині липня 1919 р. ГА (Галицька Армія) та урядових структур реально, тобто на власній території, перестала існувати Західно-Українська Народна Республіка (ЗУНР). В українсько-польській війні, що тривала дев’ять місяців, загинуло близько 15 тис. українських і 10 тис. польських вояків [1. с. 307]. Поразку ЗУНР, як зазначалося, зумовило чимало чинників, насамперед міжнародних. Проти молоді держави одночасно вели боротьбу зовнішні вороги. З півночі – більшовицька червона Росія, з заходу – Польща, яку підтримувала і надавала їй усіляку допомогу Антанта, на півдні проти України були вороже налаштовані Румунія, Угорщина, Чехословаччина, які теж інкорпоровали Північну Буковину, Прикарпаття і Закарпаття.

З цієї проблеми є вагомі дослідження Л. Шанковського, М. Литвина, М. Капустянського та інших відомих вчених. Проте у вказаних наукових працях оглядово подаються суперечливі моменти щодо вимушеного приєднання УГА до Добровольчої армії півдня Росії.

На основі історичних джерел та історіографії автор ставить завдання, простежити причини та наслідки тимчасового переходу Української Галицької Армії на бік Добровольчої армії уряду А. Денікіна та показати, як спростовуються існуючі в історичній літературі окремі усталені стереотипи щодо постаті генерала М. Тарнавського.

Згідно з Актом злуки ЗУНР і Української Народної Республіки (УНР) від 22 січня 1919 р. у Києві, на Софіївській площі, під час урочистої маніфестації було проголошено соборне возз’єднання, що надавало впевненості у спільній перемозі над більшовицькою армією, яка мала перевагу в кількості особового складу та озброєння. Від моменту проголошення „Акта про злуку” ЗУНР була перейменована у Західну Область Української Народної Республіки (ЗОУНР). У той самий час молодій Українській державі та її армії не вистачало міжнародного визнання і підтримки Антанти. Зовнішньополітичне визнання й допомогу Антанти, на думку деяких наддніпрянських політиків, можна було отримати тільки за посередництва генерала А. Денікіна та Польщі. Власне це посередництво змушувало провід УНР до принципових зречень щодо ворогів українського народу. Натомість Антанта усіляко допомагала польським військовим формуванням, хоча ті не мали особливого інтересу вести боротьбу з більшовиками, а російські білі армії ще були недостатньо сильними.

Отож, згідно з домовленістю між диктатором ЗОУНР Є. Петрушевичем і Головним Отаманом С. Петлюрою, Галицька Армія йшла під контроль наддніпрянського уряду. Серед галицького політикуму став популярним клич „Через Київ до Львова” [2, с. 111]. Тимчасовим осідком проводу ЗУНР став на чотири місяці (від липня до листопада 1919 р.) Кам’янець-Подільський. Зрозуміло, що С. Петлюра з радістю зустрів вишколену, загартовану в боях ГА, покладаючи великі надії на галичан, з допомогою яких він прагнув виправити безнадійну ситуацію і повернути Київ [3, арк. 23]. На превеликий жаль, тоді знову не було досягнуто єдності і одноставності в керівництві УНР щодо визначення зовнішньополітичних пріоритетів.

До речі, під час відступу в середовищі галицьких старшин з'явилися нарікання на подальшу долю стрілецтва. Новопризначений командувач УГА (Українська Галицька Армія) генерал М. Тарнавський та його штаб вважали, що наразі немає необхідності втягуватись у війну проти більшовицької Росії; доцільніше відійти на південь, в район Одеси, і з числа полонених галичан, які мають повернутися з італійського полону, організувати і доповнити галицькі бригади до 30 тис. чоловік, і цією силою звільнити Східну Галичину з-під ярма польської окупації [3, арк. 12].

Натомість генерал В. Курманович пропонував галичанам відступити в Карпати і цим відкрити дорогу російській армії, залишивши її наодинці з поляками. Однак аргументи Петлюри виявилися вагомими і УГА зіштовхнулася з Добрармією Денікіна на Правобережжі. Чимало галицьких провідників були проти цього рішення Головного Отамана, а генерал В. Курманович мотивував відмову тим, що „сили Денікіна тільки на одному нашому фронті в декілька разів перевищують сили наших обох армій”; Антанта виступила проти зіткнення українців із Денікіном, та наполягала на тому, щоб за будь-яку ціну порозумітися з ним [4, т. 2, с. 64]. Була і третя думка: отамани О. Букшований і Ф. Льонер вважали за необхідне об'єднати українські армії проти військ окупаційної Польщі [5, с. 110].

Польські політики і дипломати не тільки знали, але й, на нашу думку, сприяли поляризації зовнішньополітичних векторів галичан і наддніпрянців. Отож, будь-які домовленості з українцями вони вважали, швидше, тактичними наступами, але аж ніяк не стратегічними планами. Польський міністр закордонних справ Патек про український сепаритизм говорив так: „Україна це – чисто австро-німецька думка. Якщо повстала би Україна, то вона явилася би такою пекучою небезпекою для нас, що ми ні на хвилину не вагалися би виступити проти неї і піддержати, евентуально, Росію проти України” [6, оп. 1, спр. 37, арк. 16а]. Отже, польська дипломатія робила все, щоб пересварити, а, значить, роз'єднати галицький і наддніпрянський політикум.

З прибуттям на Наддніпрянщину ГА нараховувала майже 45 тис. гвинтівок, 2700 шабель, разом з етапними і запільними частинами загальна кількість вояків становила близько 85 тисяч осіб. Генерал М. Капустянський стверджує, що ГА нараховувала 49795 тис. осіб, 19 тис. гвинтівок і шабель, 546 кулеметів, 158 гармат [7, ч. 3, с. 135]. Галицька Армія мала у своєму підпорядкуванні три корпуси, які склалися з дванадцяти піших і однієї кінної бригади [8, т. 2, с. 164–181].

Командування ГА призначалося за згодою Диктатора ЗОУНР Є. Петрушевича. Армія політично підпорядковувалася Диктаторові ЗОУНР, а оперативно, через посередництво генерала В. Курмановича – Штабу Головного Отамана (Штаб ГО). Втім, Є. Петрушевич інколи віддавав накази ГА, оминаючи Штаб ГО. Зрозуміло, якою була при цьому реакція наддніпрянського генералітету і особисто С. Петлюри. Власне перед наступом на Київ Є. Петрушевич у своєму листі до військового керівництва УНР наголошував: ГА надалі підпорядковується виключно керівництву ЗОУНР і будь-які накази і розпорядження, що стосуються ГА, необхідно заздалегідь з'ясовувати з Диктатором ЗОУНР [9, арк. 148–161]. Зрозуміло, що особисті амбіції тих чи інших провідників соборної УНР лише шкодили загальноукраїнській справі.

Згідно з директивою Головного Отамана С. Петлюри, яка була передана через Штаб Дієвої армії УНР Начальній Команді Галицької Армії (НКГА), 20 липня 1919 р. було призначено перший наступ об'єднаних українських армій. Для цього визначено частини і вихідні установки: Корпус Українських Січових Стрільців (УСС) – район Городка, Перший галицький корпус – район Дунаївці, Другий корпус – район Нової Ушиці, Третій корпус – район Бару, запорожці армії УНР – район Єлтушкова, група Тютюнника – район Копайгорода, група Удовиченка – район Могилів-Подільський, Ямпіль [6, оп. 1, спр. 37, арк. 1–4]. Однак у визначений час вказані підрозділи виступити не змогли через втому як галицьких, так і наддніпрянських частин.

Втім наприкінці липня група полковника Арнольда Вольфа силами Другого корпусу ГА і корпусу УСС полковника Євгена Коновальця розпочала наступ – з боями зайняли Проскурів (Хмельницький), Деражню, Старокостянтинів. Головним завданням групи було утримання та рух військових залізничних потягів.

У перші серпневі дні сорокатисячне формування, командувачем якого був генерал А. Кравс, розпочало потужний наступ на Київ. Розвиваючи київський наступ, українські частини займають 21 серпня Бердичів, Козятин, Фастів, Білу Церкву і впритул підходять до столиці Київ [10, с. 149–151].

Незважаючи на успіхи, командування Штабу ГО було занепокоєне несподівано швидким просуванням в напрямку Києва російської Добровольчої армії А. Денікіна. Втім ситуація вимагала уникати бойових дій з денікінцями, щоб не нажити нового ворога. У цій складній ситуації Штаб ГО не втрачав надії на порозуміння з денікінцями. За наказом С. Петлюри, було навіть створено комісію з представників обох українських армій на чолі з генералом М. Омеляновичем-Павленком для ведення переговорів з армією Денікіна і встановлення демаркаційної лінії. Подейкувалося й про можливе укладення політичного і воєнного договору [6, оп. 1, спр37, арк. 2–3]. Але більшовицькі командири не раз пропускали армію Денікіна, сподіваючись на криваву зустріч українців з білогвардійцями.

Наступ на Київ вела група генерала Бредова, до складу якої входили: один гвардійський корпус, дві піші дивізії, дві кінні дивізії; крім них, на Правобережжі були ще два білогвардійських корпуси і три кінні дивізії [10, с. 153].

На усі вимоги, які ставила перед українським урядом армія, вона отримувала нічим не виправдані оптимістичні прожекти, які вводили в оману стрілецьтво і демобілізували сили супроти підступної білої армії. До того ж генерал А. Денікін використав лояльність Антанти і можливе надання нею допомоги у боротьбі з більшовицькою та українською арміями в поході на Київ – Москву.

Незважаючи на складні політичні та геостратегічні обставини, українські об'єднані сили продовжували бойові операції з метою звільнення Києва. Вирішальний штурм столиці розпочався 29 серпня. Загалом напередодні наступу було задіяно 40000 гвинтівок, 3000 шабель, 35 легких і 6 важких гарматних батарей [10, с. 165]. 31 серпня 1919 р. війська УНР, підкріплені загонами ГА, та денікінські частини, наступаючи з різних сторін, увійшли у Київ. Однак між двома арміями зразу ж виник конфлікт навколо питання, хто встановить свій контроль над Києвом. Щоб уникнути збройного конфлікту й боротьби на три фронти, генерал А. Кравс погодився на вимогу російського командування відвести українські частини за демаркаційну лінію на відстань 30–40 км західніше від Києва (лінію річка Стугна – Безрадище – Васильків – Кожухівка – Данилівна – Забор'є – Ігнатівка – річка Ірпінь) [11, ч. 1, с. 151–155]. А це дало можливість більшовицьким частинам 14-ї армії, оточеним із заходу українцями, а з півдня – денікінцями, пробитися в район Катеринослава – Ольвіопіля, а через Сквиру – на північ до Житомира [8, т. 2, с. 178].

Пізніше Денікін згадував про зміст цих російсько-українських нарад: „Самостійної України я не визнаю. Петлюрівці можуть бути або нейтральні, тоді вони повинні негайно скласти зброю і розійтися по домівкам, або приєднавшись до нас, визнати наші гасла” [12, с. 257].

Ад'ютант Головного Отамана О. Доценко так охарактеризував складність ситуації в українському провіді: „Петлюрі бракувало уміння покерувати своєю роботою і роботою других, своєю власною волею і волею других” [13, т. 2, кн. 4, с. 253]. Вважаємо цю оцінку надто категоричною, але загалом об'єктивною.

Відтак Українська армія опинилася між трьома ворожими силами: червоним більшовицьким військом, Добровольчою армією Денікіна та польською, яка на той час окупувала Західну Волинь і Поділля [14, арк. 60]. Вересневий наступ Денікіна на українські позиції призупинив більшовицький марш й змусив зосередитися на обороні південно-східного відтинку фронту.

Уряд УНР і командування армії на чолі з С. Петлюрою вважали, що українські регулярні збройні сили повинні негайно надати допомогу антиденікінському повстанському руху. Щоправда, провід ЗОУНР на чолі із диктатором Є. Петрушевичем був проти такого рішення, сподіваючись, що держави Антанти змусять білу армію порозумітися з українським урядом. І лише 24 листопада Є. Петрушевич підписав відозву до українського народу, в якій оголосив про початок війни проти Добрармії [15, арк. 442-443]. Агресивність денікінців не спинив і відхід українських військ на лінію Козятин – Бердичів – Житомир.

У ті осінні дні несподівано настав холод і серед населення та стрілецьтва посилилася пошесть тифу. Українська влада через блокаду держав Антанти не могла отримувати ліки. Виснажені попередньою війною, у важких медико-санітарних умовах, втративши через епідемію більше половини бійців, позбавлені одягу й взуття, українські частини не витримали натиску добре забезпечених денікінських частин і, ведучи завязті бої, почали відступати на північний захід. В армійських рядах залишилося не більше 7 тис. боєздатних галицьких стрільців. Вінниця, Тульчин,

Немирів, Літин, Браїлів, села нинішньої Вінницької області стали останнім пристанищем для тисяч галичан [16, оп. 1, спр. 193, арк. 43]. Масштаби епідемії вражали. За твердженнями сотника К. Купчанка, в період з 7 по 31 серпня 1919 р. лише три галицьких корпуси втратили майже 2 тис. вояків – кожного десятого. Кожна дивізія та бригада українських військ втрачала від епідемії до п'яти чоловік щоденно, з кінця серпня ця цифра доходила до двадцяти осіб [17, с. 101].

На думку відомого історика Л. Шанковського, „...ця епідемія була штучною, яка вперше в історії стала для людства прикладом застосування засобів бактерологічної війни” [18, с. 26]. Однак не вдалося знайти будь-яких документальних підтверджень цієї думки.

УГА була фізично втомлена до крайності, напівроздягнута, майже гола і боса, коли настала страшна пошесть жакливого тифу. НКГА вирішила, що для врятування армії необхідно заключити військовий договір з Добрармією. Тодішні політики трактували цей військовий договір, як політичний акт. Об'єктивно треба ствердити, що НКГА ніколи не вела політики. Політику вели представники Уряду ЗУНР. В переговорах з денікінцями генерал Мирон Тарнавський вчинив згідно з військовими міжнародними вимогами. Українська Галицька Армія була перед катастрофою і перед фізичним знищенням. У цій ситуації начальний командант має не тільки право, але й обов'язок проводити з супротивником військові переговори, щоби врятувати довірене вояцтво.

У цей самий день, 6 листопада, Начальний Вождь Мирон Тарнавський в Зятковцях підписав договір, на підставі якого УГА увійшла до складу Збройних сил Півдня Росії (офіційна назва армії Денікіна) [3, арк. 525-529].

Як відомо, демократична програма генерала А. Денікіна включала такі політичні та соціальні постулати:

1. Росія одна і неподільна.
2. Армії донська й кубанська – нероздільні частини російської армії.
3. З більшовиками треба битися до кінця.
4. Широка автономія для козаків.
5. Уряд має обиратися з чесних людей, що не належали до крайніх партій, за винятком козацьких представників.
6. Репрезентаційний парламент з дорадчою владою.
7. Земля для селян і трудових козаків.
8. Забезпечення інтересів робітництва.
9. Скликання всеросійської конституанти для визначення форми правління [6, оп. 1, спр. 36, арк. 2].

Як бачимо, жоден пункт цієї програми не був пов'язаний з вирішенням національно-державного статусу України, бо уже в першому його пункті було декларовано про „єдину і неподільну Росію”. Зрозуміло, що це викликало невдоволення патріотично налаштованого стрілецтва, а також частини наддніпрянського політикуму.

Головний Отаман, довідавшись про перемир'я між денікінцями і галичанами, розцінив цей договір як зраду і відразу зажадав від Є. Петрушевича пояснень та покарання винних. Відтак 8 листопада на нараді в Деражні було прийнято рішення розірвати цю угоду, а переговори вести від імені соборної України. Як свідчать архівні документи, під тиском С. Петлюри Є. Петрушевич призначив нового командувача армії, генерала Осипа Микитку, начальником штабу – генерала Г. Ціріца. А їхніх попередників – А. Шаманека і О. Лисняка – було арештовано і віддано під суд. Вчинок генерала М. Тарнавського викликав велике обурення серед наддніпрянців та галичан, які вимагали арешту Диктатури і НКГА [9, арк. 323]. Головний Отаман С. Петлюра на одній з нарад зауважив: „Перехід Галицької Армії на сторону Денікіна поставив нашу армію в надзвичайно тяжке стратегічне і матеріальне положення, бо одночасно з передачею ворогові сили військового майна для його наступу була відкрита наша головна комунікаційна лінія” [6, оп. 1, спр. 37, арк. 2–4]. За його наказом, 15 листопада 1919 р. у Вінниці відбувся військовий суд над генералом М. Тарнавським, якому висунули звинувачення по чотирьох пунктах:

- „1. Злочин порозуміння з ворогом.
2. Злочин переговорів з ним.
3. Злочин проти Верховної Ради.
4. Злочин невиконання наказу” [6, оп. 1, спр. 36, арк. 6].

На суді захисник М. Тарнавського сотник Шалінський, обґрунтовуючи причини приєднання галицьких бригад до Добрармії, акцентував увагу на критичному стані УГА. Бригади не були забезпечені військовим майном, продовольством, медикаментами, які необхідні були і для боротьби з пошестю тифу. Отож, армія практично була на межі загибелі. „Від початку переходу нашого війська за Збруч – наголосив Шалінський, – тутешнє правительство планово і систематично відносилося неприхильно до нашої армії. Члени правительства виголошували ворожі нам промови, накидувалися з лайками, допускали ворожу нашій армії агітацію. Та армія, мимо різних памфлетів на неї в часописах, незважаючи на це, вірно сповняла прикази. Всякі представлення Начального Вождя в тій справі до правительства були безуспішними. Правительство було на те сліпе, глухе і німе” [6, оп. 1, спр. 37, арк. 8].

Генерал М. Тарнавський у свій захист навів такі аргументи: „Я був змушений піти на переговори, тому що по лікарнях було повно наших хворих. Коли б ми відступили, то залишили б їх на неласку ворога. Вони потрапили б у полон, а ми знаємо добре, яка чекала їх доля. Я вивів армію з Галичини і я відповідаю за її цілість, а не диктатор. Переговори не мали ніякого політичного підґрунтя, а тільки чисто воєнне” [6, оп. 1, спр. 37, арк. 9–10]. Відтак наприкінці судового процесу усі звинувачення з командувача і начальника штабу А. Шаманека були зняті, а вони – виправдані.

В історико-мемуарній літературі нерідко зазначалося, що угода була підписана без відома Є. Петрушевича. Однак архівні документи судового процесу, зокрема заява М. Тарнавського, в якій він у свій захист говорив, що диктатор Петрушевич про переговори з добровольцями був повідомлений і „знав про справу” [16, оп. 1, спр. 149, арк. 1–2].

Що ж змусило генерала М. Тарнавського піти на такий крок? Очевидно безпідставна і вперта надія на допомогу держав Антанти, катастрофічний стан УГА. А, можливо, незрозуміле відношення українського вищого керівництва до денікінців взагалі, заборона виступити проти них збройно; таємні переговори Головного Отамана С. Петлюри з Пілсудським про військово-політичну допомогу за рахунок втрати Галичини.

Зрозуміло, що в цій ситуації неможливо було продовжувати боротьбу у формі регулярного фронту. Тож на нараді членів Уряду і командирів армії УНР 4 грудня 1919 р. в Чорторії вирішено продовжувати війну у формі партизанської боротьби в запіллі денікінців і більшовиків. 6 грудня частина військ під командуванням генерала М. Омеляновича-Павленка і генерала Ю. Тютюнника вирушила на південний схід у Зимовий похід, у глибоке запілля армії „Півдня Росії”. Як свідчать архівні документи, було визначено, що до Зимового походу буде залучено до 2 тис. багнетів, 1 тис. шабель та 14 гармат [21, оп. 2, спр. 14, арк. 27]. На цей час остаточно розладнались взаємостосунки між галицьким і наддніпрянськими проводами.

16 листопада Є. Петрушевич заявив про вихід ЗОУНР зі складу УНР і створення Галицької держави. Зрозуміло, що ця заява не мала повноцінного юридичного підґрунтя і була швидше декларацією про наміри, але не більше. Відтак диктатор і уряд ЗОУНР залишили Україну, і через Румунію виїхали до Відня в надії, що звідти зможуть захищати інтереси Галичини дипломатичним шляхом [22, ч. 4, с. 75]. Невдовзі, 6 грудня, до Польщі перебрався Головний Отаман Петлюра, з ним виїхали також отаман Юнаків, старшини Коваленко і Доценко [23, с. 27].

А вже 17 листопада скандальний договір був поновлений в Одесі. Генерали О. Микитка і Шілінг – командувач армії Денікіна – домовились про перехід галицьких бригад на сторону армії „Півдня Росії”. В договорі, зокрема, зазначалося: „Галицька армія переходить в повнім своїм складі з етапними установами, складами і залізничним майном на сторону російської Добровольчої армії” [16, оп. 1, спр. 148, арк. 1–2].

Однак Начальна Команда все ще сподівалась, що представники, у разі розвалу армії Денікіна, зроблять можливим відступ УГА в Румунію. Денікінське командування дотрималось основних зобов’язань щодо галичан: тисячі хворих були розміщені у прифронтові госпіталі, де пройшли лікування [24, оп. 1, спр. 42, арк. 4].

У той самий час командування УГА відправило частину офіцерів у Вінницю з метою організації догляду за хворими. Ставилось також конфіденційне завдання знайти авторитетних більшовиків-українців, у яких розпитати про перспективи можливого приєднання УГА до Червоної

армії. Тим часом, командування УГА почало все більше звертати погляд у бік робітничо-селянської армії. Відтак наказано відступити на південь до Роздільної. В середині січня 15-тисячна УГА досягла таких районів: Перший корпус А. Вольфа розпочав відступ до Чичельника; Другий корпус М. Тарнавського прибув у Бершадь; Третій корпус А. Кравса розмістився на північ від Одеси (район Бергдорф) [25, с. 126–128].

У цей трагічний час у галицьких корпусах все частіше з'являлися більшовицькі агітатори, як правило, галичани, що вступили у лави КП(б)У й щиро вірили у перемогу світової комуністичної революції. Зрозуміло, що ідеї рівності та пролетарської солідарності знайшли живильний ґрунт у середовищі знедоленого галицького стрілецтва, яке ненавиділо „польських панів” і мріяло про якнайшвидше проведення аграрної реформи. Відтак таємні переговори між НКГА і командуванням 12-ї більшовицької армії (в її складі було немало наддніпрянців – учасників Жовтневої революції) закінчилися порозумінням недавніх супротивників: три галицькі бригади вливалися в ряди Червоної армії [24, оп. 1, спр. 42, арк. 2].

Підсумком цих розбіжностей стала листопадова трагедія донедавна могутньої Галицької Армії, не було досягнуто порозуміння й між Директорією УНР та Диктатурою ЗОУНР. Перша шукала військового союзника на Заході, зокрема в особі Польщі; друга зав'язала діалог спершу із білою, а невдовзі з Червоною армією. Відтак знову не вдалося реалізувати державно-соборні домовленості 22 січня 1919 р. Поразці сприяв і той фактор, що не було суспільство згуртованим і сконсолідованим, не могло об'єднати усі свої політичні чинники для спільної боротьби.

Рубльов С., Реснт О. *Українські визвольні змагання 1917–1921 рр.* – Т. 10. – К.: *Альтернативи*, 1999. – 319 с. 2. Субтельний О. *Україна: Історія / Пер. з англ.* – К.: *Либідь*, 1991. – 512 с. 3. *Центральний державний історичний архів у м. Львові (далі ЦДІА у м. Львові); Archiwum Biblioteki Narodowej w Warszawie*; *Фонд мікрофільмів (Товариство ім. Т. Шевченка). М/ф 92254.* – НКГА, ДСВС, записники ЗУНР, ЗОУНР, УНР. 4. Мазепа І. *Україна в огні й бурі революції 1917–1921 рр. : У 3 Т.* – Прага: *Пробоем.* – 1942. – Т. 2. – 245 с. 5. Купчанко К. *Армія групи ген. Кравса в наступі на Київ в серпні 1919 року // Календар Червоної Калини на 1923 р.* – Львів, 1922. – С. 10–108. 6. ЦДІА у м. Львові. Ф. 760 (*Особистий фонд Григорія Степури*). 7. Капустянський М. *Похід українських армій на Київ–Одесу в 1919 році. Кн. 2. Ч. 1–3.* – Мюнхен, 1946. – 200 с. 8. *Українська Галицька Армія: Матеріали до історії: В. 5-ти т.* – Вінніпег, 1958. – Т. 1. – 670 с. 1958. – Т. 2. – 384 с. 9. ЦДІА у м. Львові. М/ф 92257. – УГА – корпуси і бригади 1918–1920. 10. Шанковський Л. *Українська армія у боротьбі за державність.* – Мюнхен: *Дніпрова хвиля*, 1958. – 317 с. 11. *Українсько-московська війна 1920 року в документах.* – Ч. 1: *Оперативні документи Штабу Армії УНР (під ред. В. Сальського).* – Варшава, 1933. – 404 с. 12. Деникин А.И. *Поход на Москву. (Очерки русской смуты).* – К.: *Воен. издат.*, 1990. – 288 с. 13. Доценко О. *Матеріали до історії української революції. Т. 2.* – Кн. 4. – 1917–1922 рр. – Київ; Львів, 1923. – 364 с. 14. ЦДІА у м. Львові. М/ф 87518/519. – *Буковинська Національна Рада (ЗОУНР), 1919 р.* 15. ЦДІА у м. Львові. М/ф 92132/133. – *Штаб Дієвої Армії УНР, оперативні накази військам.* 16. ЦДІА у м. Львові. Ф. 581 (*Колекція документів про діяльність урядів та армій УНР і ЗУНР*). 17. Купчанко К. *Армія групи ген. Кравса в наступі на Київ в серпні 1919 року // Календар Червоної Калини на 1923 р.* – Львів, 1922. – С. 10–108. 18. Шанковський Л. *Українська Галицька Армія: Воєнно-історична студія.* – Львів: *Наукове товариство ім. Шевченка*, 1999. – 396 с. 19. Литвин М., Науменко К. *Історія галицького стрілецтва.* – 2-ге вид. – Львів, 1991. – 199 с. 20. Доценко О. *Літопис української революції: Матеріали і документи до історії української революції 1917–1923.* – Т. 2. – Кн. 4. – Київ – Львів, 1923. – 364 с. 21. *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Ф. 1429 (Канцелярія Директорії УНР).* 22. Шанковський Л. *Нарис української воєнної історіографії // Український історик.* – 1970. – Ч. 4 (28) – С. 67–75. 23. Петлюра Симон. *Статті, листи, документи.* – Нью-Йорк: *УВАН*, 1956. – 479 с. 24. ЦДІА у м. Львові. Ф. 462 (*Український горожанський комітет*). 25. Станімір О. *Моя участь у визвольних змаганнях 1917–1920.* – Торонто, 1966. – 192 с.